

JAN NOVOTNÝ

A Charta előtt és a Charta után

Mi tagadás, történelmi tanúvá lettem, és nem tudok ellenállni a kísértésnek, hogy ki ne oktassam azokat, akik nem lettek azzá, és hogy figyelmeztessem őket más tanúk tévhitét és bagatellizálását illetően. Tehát lássunk öt gyakori értelmezést a Charta 77 megítéléséről.

1. A Chartának a lakosság nagy része nem tulajdonított volna nagy jelentőséget, ha a rendszer nem válszol rá ingerülten.

Úgy gondolom, nem vagyok azzal egyedül: ha visszatérek az életemre, mindenekelőtt a vízváltóknál időzöm el – a pontosan meghatározott töréspontokon. Ezek leginkább személyes vízváltók, főként a halállal vagy a szerelemmel kapcsolatosak, de nemkevésbé fontosak lehetnek – különösen Közép-Európában a XX. században – a politikai vízváltók is.

Nálam öt ilyen van. 1953 márciusa: a rádió komor hangon jelenti, hogy Sztálint gutaütés érte. Nagymamám, aki egyáltalán nem csodálja a kommunistákat, és a háborúban elvesztette a fiát, elsírja magát. Először érzem az emberi bálványok halandóságát, a nagybetűs történelem érintését. 1956 júliusa: komoly hangon olvassák be a rádióban a szovjet nyilatkozatot arról, hogy Sztálin egyáltalán nem volt szent. Édesapám, az ingatag kommunista felkel és idegesen fel-alá járkál. Életembe belép a politika. 1968 augusztusa: hogy csak egyetlen pillanatot említsek, a brünni Szabadság téren, a Moszkvai jegyzőkönyv¹ elfogadásáról szóló kiáltványt könnyes szemmel hallgató tömeg jut eszembe, és a zajos hét utáni hirtelen beállt csönd. A csúcok meghódításának ideje lejárt, kezdődik a beláthatatlan lecsúszás. 1989 novembere: huszonegy évvel később a Szabadság térre érkezünk, hogy megkondítsuk a normalizáció felett a lélekharangot.

1 Moszkvai jegyzőkönyv. 1968. augusztus 23–26., – 24-től a Dubček vezette, napok óta őrizet alatt álló csehszlovák politikai képviselő részvételével –, tárgyalások folytak a csehszlovák és szovjet küldöttségek között Moszkvában, amelyek a pszichikai nyomás hatására gyakorlatilag kapitulációval, az ún. Moszkvai jegyzőkönyv aláírásával végződtek. Ez a dokumentum a Csehszlovákia Kommunista Pártjának vezetésére vonatkozó feladatokat határozta meg, illetve a megszálló csapatok kivonásának ígéretét tartalmazta.

2 Néhány mondat (Několik vět). 1989 júniusában a Charta 77 Mozgalom kidolgozta a Néhány mondat című beadványt. Ebben a politikai foglyok szabadonbocsátását, a média és a független kezdeményezések szabadságát, a történelmi kérdéseket, a politikát és a nagyberuházásokat (atomerőművek) illető nyilvános vitát (1968) követelt. A támogató aláírások száma őszig körülbelül negyvenezerre nőtt.

A vízváltó, amelyet a számvetésben átugrottam, két részre osztja ezeket az eseményeket. Emelkedő és ereszkedő szakaszon beszélnék. 1977 januárja: édesanyámmal a Charta bejelentését hallgatjuk. Ismeretlen eufória kerít hatalmába bennünket. Tudom, az emlékek időnként megszépülnek, de szerencsére hivatkozhatok egy barátira, aki aznap véletlenül meglátogatott bennünket. A Chartával kapcsolatos emlékei a mi örömünk emlékéhez kötődnek. Okát ma is a következő szavakkal tudnám leírni: végre megszólaltak a mi valódi képviselőink.

2. A rendszer rosszul tette, hogy a Chartával szembeni reakcióját nyilvánosságra hozta.

Nem gondolom, hogy annyira kivételes emberek lettünk volna. A cseh vidéken sokunk hallgatott, csendben értékelt és írogatott (apám, aki nem érte meg a Chartát, ezt mindjárt Husák hatalomra kerülése után elkezdte). A rezsim helyesen eróziós törésvonalként értelmezte a Chartát, amely megfelelő beavatkozás hiányában veszélyes méreteket ölthet. Minden potenciális követője tudott a Chartáról, vagy pedig rövidesen hallott volna róla a hivatalos hallgatás ellenére is. Az összes chartás bebörtönzése emellett nyilvánvaló bizonyítéka lett volna a világ és az ország lakossága előtt annak, hogy a kiáltvány tartalma igaz. Az elvtársak már nem hittek saját dialektikájuk erejében sem, mellyel elkezdheték volna bizonyítani, hogy a szavak megfelelő értelmezése alapján tulajdonképpen nem sértenek semmilyen nemzetközi egyezményt.

A Charta szimpatizánsait meg kellett félemlíteni. Csupán a kemény szavak erre nem lettek volna elegendők, abból is látható, ami tizenkét évvel később bekövetkezett. A *Néhány mondatra*² is mérhetetlen dühvel reagált a Rudé právo, de mégsem keletkeztek ellenmondatok, melyeknek aláíróit lehozhatta volna. Ellenkezőleg, lavinaszerűen elkezdett növekedni a Szabad Európa által sugárzott eredeti kiáltvány aláíróinak jegyzéke.

A normalizációs rezsimmel való szembeszálláshoz már nem volt szükség olyan bátorságra és erőre, mint az előző totalitárius rendszerekben. A biztonsági fék, amit a normalizáció fenntartói mindig kézben tartottak, az általános tűzhelyzet volt – ha valaki ellenáll, az nem csak magának árt, hanem családjának, feletteseinek, kollégáinak és azok munkahelyének is. A Charta rákényszerítette a rendszert arra, hogy bebizonyítsa önmagának és alattvalóinak, a fék folyamatosan működik – és ez leginkább az emberek elzárkózásán látszott, illetve a Chartát támogatók aláírásainak eltüntetésén.

3. A Charta közvetlen hatására ezért növekedett a nyomás mindazokra, akiknek nem volt kedvük, érdekük vagy bátorságuk ahhoz, hogy kivándoroljanak.

Hosszú távon ez bizonyosan nem így volt. A chartások magukra vonták a figyelmet, a rendszernek nem volt szüksége arra, hogy nyílt ellenségei számát növelje, és így a többiek az elkövetkező években érezhetően fellélegezhettek. Még Gorbacsov előtt különösebb félelmek nélkül közöltem az írógéppel írt folyóiratokban, tiltott kulturális rendezvényekre jártam, és a diákjaim előtt kinyitottam a számat. Ugyanakkor a Charta közvetlen hatása nem volt ilyen egyoldalú. Ennek megértéséhez a társadalom általános állapotát kell figyelembe venni, azt, ahogyan augusztus után, és főként Dubčeknek Husákkal való felváltása után alakult. Úgy gondolom, még mindig nem folyt komolyabb vita arról, hogyan is fulladt olyan kínosan kudarcba a nagy reményekkel indult és fél éven keresztül sikeresen fenntartott ellenállás a „január előtti helyzethez való visszatéréssel”³ szemben. Időben el kellene helyezni ezt a kudarcot – a hatalomnak az augusztusi évforduló vagy Husák hivatalba lépése idején történt beavatkozásai inkább következmények, mint okok voltak. Miután a vezetők részben megadták magukat, az ellenállás csak védekező jellegű lehetett – az offenzív kísérletek kudarcba fulladtak, és egyre erősödött az a fajta benyomás, hogy inkább a Jeremiások ideje jött el, mint a Mózeseké. Nem volt kitérve az irányvonal, amelytől nem szabad eltérni, amely kötelező.

Még azok az emberek is, akik az ellenállás felé hajlottak, hagyták magukat abba a helyzetbe kényszeríteni, amelyet – pszichiátriai szempontból ugyan helytelenül – skizofréniának neveznek. Lojalitást színleltek a hatalom felé azt remélve, hogy még annak politikai és ideológiai képviselői között is folyamatosan jelen van a harc a régi idők restaurátorai és a január utáni politika fenntartói között, s reménykedtek abban, hogy visszafogottságukkal az utóbbiakat támogatják.

Emlékszem egy kollégámra, aki figyelmesen olvasta a Tribunát (Tribün) és a Tvorbát (Alkotás)⁴ – az alkotmánybíróság könyvtára kötelezően járatta ezeket – és a front mozgásainak nyomát kereste bennük. Én is hajlamos voltam minden szalmaszálba belekapaszkodni, és biztosan nem én voltam az egyedüli, aki örömmel vette, amikor Vladimir Dostál a hetvenes évek

elején a Tvorbában erélyesen fellépett bizonyos Příbramský és Janík nevezetűek besúgóhadjárata ellen (és legalábbis az álnevük megváltoztatására kényszerítette őket).

A Charta ennél a pontnál mély, még ha nem is azonnal felismerhető törést okozott. Az ellene forduló feljelentéseket nem lehetett anélkül folytatni, hogy az ne emlékeztessen a protektorátus vagy az ötvenes évek gyakorlatára. A rendszer kinyilvánította, hogy semmi beveszi az alattvalókat és nem érdemli meg a jóhiszemű és feltétlen lojalitást. A másik oldalon pedig emberek százai, akik a tűzhelyzet elve ellen foglaltak állást, számítottak követendő példának. Mindenképpen nehéz megmondani, mit tettem volna – de éreztem, hogy személy szerint nehezen tudtam volna megadni magam a hatalomnak, ha például a Charta ellen kellett volna aláírni valamit, majd esetleg név nélkül írni az ellenkezőjét. Ha saját magamat becsaptam volna, nem hibáztathattam volna ezért a Chartát. Bár igaz, nem tiltakoztam a feletteseimnél amiatt, hogy az én nevemben is megbotránkoztak a Chartán. Megszarolt túszejtőként kezeltem őket, akik miatt nincs értelme bonyolítani az életet. Annak idején megkönnyebbülésnek vettem, hogy a rendszer megelégedett a művészek köréből származó Antichartával, és nem próbálkozott meg valami hasonlóval a tudományos intézetekben és az egyetemeken. Merem remélni, hogy felmérte az ezzel járó kockázatot és joggal ítélte túl nagyra. Figyelembe vehette Hrbka iskolaügyi miniszter próbálkozását, aki 1970-ben az egész akadémiai közösség elé nyújtotta be aláírásra a programját, amely legalábbis közvetve igazolni kívánta az azt követő megtorlást. Azonban voltak olyan kollégák, akiknek sikerült megindokolniuk a program aláírásának elutasítását, mégpedig olyan örökérvényű érvekkel, hogy azt nem lehetett a szent tehennel szembeni illetlenségként magyarázni. Hiszem, hogy az 1977-es évben ezekből az emberekből szükség esetén több lett volna, amitől félt a hatalom. Sajnos nem tudom előkeríteni Hrbka programját és összevetni az Antichartával. Úgy tűnik viszont, hogy az aláírás elutasításának az esélye és a lojalitás talaján maradás esélye 1977-ben nagyobb volt. Mindenekelőtt leszögezhető, hogy az Antichartából a rendszer oldaláról nézve olyan méltatlan gyávaság árad, amilyennel nem találkozunk a protektorátus vagy az ötvenes évek agresszív szövegeiben. Világos, hogy az egész hosszas mellébeszélésnek az egyetlen értelme a kétszeres védőburok biztosítása a tizenegy szavas szövegrészből áradó bűz csillapítására, miszerint: „ugyanígy nálunk is feltűnt az ilyen árulók és hi-tehagytak kis csoportja”.

3 „január előtti helyzethez való visszatéréssel”: 1968. január 3–5. a CSKP KB plenáris ülésén döntött a legmagasabb funkciók elosztásáról. A főtítkárr Alexander Dubček lett, és ezzel lezárult Antonín Novotný csaknem tíz évig tartó kormányzási időszaka.

4 Tribuna (Tribün) ; Tvorba (Alkotás) – prágai irodalmi folyóiratok.

Bővebben taglalva, ezek az áruelők és hitehagyottak, akiket „megvetünk”, és akik mindenhol a világon megjelennek, úgy vannak jellemezve, hogy az sokkal inkább ráillik a hatalom birtokosaira és kiszolgálóira, mint a chartásokra. Ha valaki utólag azt állítaná, hogy a szöveget ilyen céllal írta alá vagy esetleg fogalmazta meg, nehezen lehetne bizonyítani az ellenkezőjét.

Szintén nehezen lehetett 1977-ben vitázni azzal, aki csak akkor volt hajlandó elítélni az áruelőt, miután megtudta, kiről van szó, és milyen módon vált áruelővé. Úgy gondolom, hogy az Anticharta – és elsősorban végül is (maga a) Charta – megmutatta annak lehetőségét, hogy még az udvari művészek sem kötelesek a fejedelem cipőjét pucolni. Az, hogy ezzel nem éltek, nem a Charta hibája.

4. A Charta programja naiv volt, világosan látszott, hogy a hatalomnak nem érdeke a dialógus, és az emberi jogokról szóló egyezményeket nem kívánja betartani, bár nem is teheti.

Elég elolvasni a Chartát, hogy kiderüljön, nem a párbeszéd ajánlatával fordul a hatalom birtokosai felé, hanem a polgárokhoz szól, mégpedig támogatást kérőn. Világos, hogy a politikai és állami hatalommal való konstruktív dialógus mindennemű ellenzéki tevékenység közös nevezője. Nincs benne viszont semmiféle csúsztatás – ha a kormány aláírt bizonyos egyezményeket, nincs abban semmi álnokság, hogy követeljék azok teljesítését. Vajon alattomos dolog-e a rabló ellen fegyvert használni, ha az nem számít rá? A Charta egyik legnagyobb vívmánya az, hogy az olyan embereket, mint én is vagyok, kiszabadított skizofrén állapotukból, amelybe a lojalitás irányába való igyekezetükben jutottak. Megmutatta ugyanis, hogy már maga a kormány kiszabadította őket azzal, hogy aláírta az egyezményeket.

Félhettem volna továbbra is attól, hogy „lelepleztek”, és bajtársi óvatosságból titkolhattam volna tevékenységeimet – amit én más törvények megszegéséből fakadó következményektől való félelmemben titkoltam, nem pedig a saját törvényeim megszegése miatt. És ha eljön a legrosszabb, reménykedhettem a törvény bátrabb védelmezőinek a segítségében.

5 Literárne noviny (Irodalmi Újság) – a Csehszlovák Írószövetség 1967-ben betöltött lapja. Kultúrny život (Kulturális Élet) – irodalmi, kulturális és politikai folyóirat, 1968. augusztus 30-ig jelent meg, a kilencvenes évek elején újrarendítették, de 1993 után megszűnt. Host do domu (Vendég a háznál) – az 1968-as események után betöltött irodalmi folyóirat.

5. A Charta programja a reformkommunizmus jegeit viselte magán, és már ezért sem hihetett a Chartának a demokratikusan gondolkodó ember.

Tagadhatatlan, hogy a kommunista párt tagjai kiemelkedő szerepet játszottak a Chartában számbelileg és ideológiailag egyaránt. Be kell vallanom, hogy 1977-ben egyöntetű többségben voltak az általam ismert aláírók között (ha valaki a normalizáció idején szellemileg magukra találó emberekről mint Husák gyermekeiről beszél, akkor én inkább a Literárne noviny (Irodalmi Újság), a Kultúrny život (Kulturális Élet) vagy a Host do domu (Vendég a háznál)⁵ gyermekének tartanám magam. Ezért nem zavarna és nem lepne meg még az sem, ha a Chartában előfordulna egy mondat a szocializmus támogatásáról, ráadásul örömmel venném még az 1968-as akcióprogram megvalósítására alakult mozgalmat is. A Chartát eredetileg azok szerveződésének tekintetem, akik hűek maradtak a hatvannyolcas év eszméihez, és azokat továbbgondolják. Viszont a Charta azon aláírója is, aki még reménykedett a reformkommunizmusban, aláírásával átlépte a Rubikont: mindaddig állíthatta és hihette, hogy a szocializmus megerősítése és az embereknek a kommunizmus részére való megnyerése a célja, és hogy az emberi jogok betartása csak egy eszköz, amely elvezet ezekhez a célokhoz. Ebben rejtett a skizofrénia, amely – úgy gondolom –, szerencsétlenül befolyásolta az 1968-as évet és annak visszhangjait. A Chartához való csatlakozással ettől a tudathasadásos állapottól végleg megszabadulhatott.

Vannak, akik ma a Charta szemére vetik, hogy soha nem határolta el magát egyöntetűen az ötvenes évek kommunizmusától. Megtehetette volna, mondjuk a februári évforduló vagy valamelyik politikai per kapcsán – azonban miért ne nyúlnánk vissza február előttre, és miért ne fejezzük ki véleményünket az előző időszakról, amely előkészítette az utat a totalitarizmusnak. Gondolom, hogy a kommunizmusból való kijózanodás betetőzéséhez hatásosabb volt az, hogy a Charta nem kapcsolódott egy adott nézőponthoz a múltból. A személyiségek, akiket felidézett, a viták, amelyeket szított, a később születettek látókörét szélesítették, és lehetőséget adtak nekik arra, hogy megszabaduljanak a „kommunizmus gyermekbetegségétől”.

(Listy, 1/2007)